

Materiały

ODSZKODOWANIA WOJENNE OD NIEMIEC PRACE RZĄDU RP NA EMIGRACJI I PODZIEMIA W KRAJU 1939-1945

Po klęsce wrześniowej stało się oczywiste, że jednym z polskich celów wojny musi być zmiana układu sił między Polską a Niemcami. Już w końcu 1939 r. z inicjatywy przebywających we Francji działaczy politycznych i gospodarczych, powstało w ramach Ministerstwa Informacji i Dokumentacji (MIiD) (kierowanego przez Stanisława Strońskiego) Biuro Celów Wojny (BCW), którego celem miało być opracowanie polskich postulatów na przyszłą konferencję pokojową. Biuro to podzielono na dwie części: Biuro Prac Polityczno-Prawnych (BPP-P) (pod kierownictwem Kajetana Morawskiego) i Biuro Prac Ekonomicznych (BPE) (pod kierownictwem Jerzego Zdziechowskiego). BPP-P było podzielone na dwie części (jedna znajdowała się w Angers, druga w Paryżu), natomiast BPE mieściło się w całości w stolicy Francji¹.

W ramach BPE sprawami odszkodowań wojennych zajmowali się: Józef Kozuchowski i Mieczysław Sokołowski². W maju 1940 r. dorobek BPE obejmował ponad 20 referatów, z których tylko niewielka część dotarła do Londynu, po klęsce Francji³. W Wielkiej Brytanii sprawy „celów wojny” wyjęto spod kompetencji S. Strońskiego i podporządkowano nowo mianowanemu ministrowi sprawiedliwości Marianowi Seydzie, jako Biuro Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych (BPPEiP) – jego prezesem został początkowo prof. Bohdan Winiarski, a po jego ustąpieniu sam Seyda⁴. Biuro to podzielono na 3 działy: polityczny, ekonomiczny i prawny⁵. Ostateczną formę nadał BPPEiP dekret Prezydenta RP z dn. 22 VII 1941 r.⁶ Po ustąpieniu M. Seydy z rządu (26 VII 1941) nadzór nad BPPEiP przejął kierownik MSZ

¹ B. Pasierb, *Polska myśl polityczna okresu II wojny światowej wobec Niemiec*. Poznań 1990, s. 23; Szczegółowy wykaz pozycji do preliminarza budżetowego na 1940 r. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS) A.21.1/59; Regulamin organizacji BPE, IPMS A.21.1/2; Miesięczny preliminarz budżetowy BCW (12 II 1940), IPMS A.21.1/59; List S. Strońskiego do W. Sikorskiego z dn. 12 III 1940 r., IPMS A.10.1/4.

² Regulamin organizacji...

³ List J. Zdziechowskiego do H. Strasburgera (ministra skarbu) z dn. 15 V 1940 r., IPMS A.21.1/59.

⁴ List S. Strońskiego do W. Sikorskiego z dn. 6 VIII 1940 r., IPMS A.21.1/30, list M. Seydy do W. Sikorskiego z dn. 4/?/ VIII 1940 r., IPMS A.21.1/7.

⁵ Wniosek na Radę Ministrów w sprawie tymczasowej organizacji BPPEiP (VIII 1940), IPMS A.21.1/30.

⁶ Dekret Prezydenta RP o utworzeniu BPPEiP z dn. 22 VII 1941r., IPMS A.21.1/30.

Edward Raczyński, który mianował prezesem Biura Mieczysława Sokołowskiego⁷. Kierownikiem Działu Ekonomicznego BPPEiP był w tym czasie dr Tadeusz Mincer, a jego zastępcą Witold Łęgowski.

M. Seyda objął ponownie kierownictwo BPPEiP na jesieni 1941 r., a po powrocie do rządu (21 I 1942) jako minister bez teki objął nad nim oficjalnie zwierzchnictwo⁸. 13 VII 1942 r. Seyda został mianowany zwierzchnikiem utworzonego na bazie BPPEiP Ministerstwa Prac Kongresowych (MPK)⁹. 8 III 1944 r. Rada Ministrów uchwaliła statut MPK ustalając jego podział na 6 działów: Ogólny, Polityczny, Ekonomiczny, Prawny, Statystyczno-Kartograficzny i *Office of Research and Publications (ORP)* w Nowym Jorku¹⁰. 3 I 1945 r. statut ten zmieniono wyodrębniając Dział Rewindykacji Strat Kulturalnych¹¹.

Odszkodowaniami zajmował się w BPPEiP/MPK przede wszystkim Dział Ekonomiczny (DE). Od początku 1942 r. kierował nim znany działacz PPS i ekonomista Adam Pragier, jego zastępcą był Witold Łęgowski, który objął to stanowisko, gdy Pragier został ministrem w rządzie T. Arciszewskiego¹². W 1943 r. w DE MPK utworzono odrębny referat oszkodowań wojennych i rozbrojenia, którym kierował Zbigniew Gołębiowski¹³.

Do grudnia 1943 r. DE MPK posiadał 31 referatów fachowych dotyczących poszczególnych dziedzin oszkodowań – pod koniec 1944 r. było już ich ponad 50. Referaty te opracowywali specjaliści z danych dziedzin w ramach prac zleconych. W Dziale Prawnym MPK odszkodowaniami zajmował się Mieczysław Sokołowski¹⁴. Wchodzącym w skład Działu Prawego Referatem Strat Kulturalnych (RSK) kierował jeszcze od czasów paryskich dr Karol Estreicher – oprócz niego w RSK pracowała Alicja Tyszkiewiczowa i od 1943 r. Anna Mars¹⁵. W *ORP* w Nowym Jorku sprawami oszkodowań zajmował się Henryk Zieliński. Po dymisji rządu Stanisława Mikołajczyka ministrem Prac Kongresowych został prof. Władysław Folkierski (pełniący jednocześnie funkcję ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego). Ostatnie zachowane opracowania MPK pochodzą z czerwca 1945 r.

Odpowiednikiem MPK przy Delegaturze Rządu na Kraj był Departament Likwidacji Skutków Wojny (DLSW), powstały na bazie komisji powołanej na jesieni 1939 r. przez Antoniego Olszewskiego, badającej polskie straty wojenne w styczniu 1941 r. Jego dyrektorem został Antoni Olszewski, a po jego śmierci w 1942 r. Bohdan Domosławski¹⁶. Opracowania DLSW były przekazywane do

⁷ Protokół z posiedzenia Opiniodawczego Komitetu Ekonomicznego z dn. 17 IX 1941 r., IPMS A.21.6/22; E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie*. Warszawa 1989, s. 125.

⁸ B. Pasierb, *op.cit.*, s. 24; E. Raczyński, *op.cit.*, s. 125; Uchwała RM z dn. 23 I 1942 r., IMPS PRM K. 102/539.

⁹ B. Kroll, Inwentarz zbioru MPK Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Decyzje o utworzeniu MPK RM podjęła 2 VII 1942., IPMS PRM K. 102/539.

¹⁰ Uchwała RM z dn. 8 III 1944 r. w sprawie statutu organizacyjnego MPK, IPMS A.21.1/30.

¹¹ B. Kroll, Inwentarz...

¹² *Polski Słownik Biograficzny*. (PSB). T. 28, ss. 342-346; A. Pragier, *Czas przeszły dokonany*. Londyn 1955, s. 621.

¹³ IPMS A.21.1/24.

¹⁴ Organizacja Działu Prawnego w 1943 r., IPMS A.21.1/44.

¹⁵ Organizacja Działu...

¹⁶ PSB T. 24, ss. 10-13; A. K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej*. T. III, ss. 107-109. Kunert błędnie podaje imię Domosławskiego – brzmiało ono Bohdan, nie Bronisław.

Londynu za pośrednictwem poczty kurierskiej, stanowiąc materiał do prac MPK. Działem Kultury DLSW (włączonym w połowie 1941 r. do Departamentu Oświaty, Kultury i Sztuki, kierowanego przez Czesława Wycecha) kierował od początku Stanisław Lorentz – jego głównym zadaniem była ewidencja polskich strat kulturalnych¹⁷.

Pierwsze prace nad odszkodowaniami rozpoczęto w BCW w Paryżu na początku 1940 r. – 16 I 1940 r. odbyło się spotkanie, na którym omawiano program prac ekonomicznych Biura – planowano m.in. rozpoczęcie prac nad gospodarczymi aspektami postulatów granicznych w stosunku do Niemiec i nad rewindykacją strat¹⁸. Z zachowanych dokumentów BCW wynika, że kładziono nacisk na opracowanie materiałów, które byłyby wykorzystane w chwili rozbicia Niemiec – przed i w czasie konferencji pokojowej. Zagadnienie odbudowy Polski oraz sposoby zużytkowania odszkodowań nie leżały w gestii BCW.

21 III 1940 r. odbyło się pierwsze posiedzenie poświęcone odszkodowaniom – wzięli w nim udział m.in.: J. Zdziechowski, M. Sokołowski, Henryk Tennenbaum, Józef Sułkowski, J. Kożuchowski, Maurycy Jaroszyński. W dyskusji podkreślono m.in. konieczność uniknięcia długiego okresu spłat odszkodowań (H. Tennenbaum), pobrania odszkodowań w naturze i nie tylko, wyrównanie strat Polski, ale także rozbudowanie jej potencjału gospodarczego (M. Sokołowski i J. Zdziechowski)¹⁹.

Z kolei opracowany w BPE referat J. Kożuchowskiego (IV 1940) przewidywał przede wszystkim konieczność rewindykacji dóbr przemysłowych i opracowania postulatów i polskich roszczeń wobec Niemiec, w tym także roszczeń obywateli polskich²⁰. Nową fazę dyskusji rozpoczęła inicjatywa PPS – utworzona przez nią Komisja Celów Wojny (KCW) (w składzie: Adam Ciołkosz, Ludwik Grosfeld, Herman Lieberman, Adam Pragier i Tadeusz Tomaszewski) spotkała się z J. Zdziechowskim i S. Strońskim 22 IV 1940 r.²¹ Na kolejnym spotkaniu 13 V 1940 r. A. Pragier przedstawił opracowane przez siebie i zatwierdzone przez KCW PPS „Tezy dotyczące polskich celów wojny”²². Stwierdził w nich m.in., że odszkodowania wojenne powinny być ustalone tak, by osłabiły gospodarczo państwo zwyciężone, w stopniu z góry określonym przez państwo zwycięskie, a wielkość szkód przez nie poniesionych nie może być miarą wysokości odszkodowań, które powinny zostać pobrane nie w pieniądzu, lecz w istniejących już urządzeniach i dobrach. Uważał także, że Polska powinna być uprzywilejowana przy podziale odszkodowań na wzór Belgii po I wojnie światowej²³. Podsumowując spotkanie Stanisław Stroński stwierdził, że tezy PPS nie zawierały nic co byłoby sprzeczne ze stanowiskiem rządu i obiecał poświęcenie sprawom polskich celów wojny jednego z posiedzeń Rady Ministrów – do czego już nie doszło wskutek klęski Francji.

¹⁷ G. Górski, *Polskie Państwo Podziemne*. „Ład” nr 46/1989; S. Lorentz, *W muzeum i gdzie indziej*. W: *Walka o dobra kultury*. T. I, II, Warszawa 1970, s. 30 i 49.

¹⁸ IPMS A.21.1/3.

¹⁹ IPMS A.21.1/3.

²⁰ Memorandum w sprawie prac w związku z traktatem pokoju i odbudową gospodarczą Polski, IPMS A.21.1/3.

²¹ A. Pragier, *Sprawozdanie z działalności*, A.21.1/64.

²² Tezy dotyczące polskich celów wojny (PPS), A.21.6/2.

²³ Tamże.

Po przeniesieniu siedziby rządu do Londynu prace nad celami wojny kontynuowano w BPPEiP, rozpoczynając od 13 IX 1940 r. odbywanie regularnych konferencji ekonomicznych, w których brali udział także wybitni specjaliści spoza Biura, m.in. Leon Barański, Jan Jundziłł Baliński, Stanisław Kirkor, A. Pragier, Stanisław Pawłowicz, Bohdan Winiarski, Jan Wszelaki, Tadeusz Zamoyski, Ferdynand Zweig i Adam Żółtowski²⁴. Zadaniem tych konferencji było omawianie i ocena bieżących prac BPPEiP. Już na pierwszym posiedzeniu (13 IX 1940) A. Pragier podkreślił wagę odszkodowań, które według niego winny być: „obrane z cywilnych cech odszkodowania (...), musi odpaść pojęcie szkody i wynagrodzenie za szkodę (...). Chodzi o to, w jakim stopniu i do jakiego punktu zabrac Niemcom potencjał ekonomiczny (...) i zapewnić ogólne bezpieczeństwo”. F. Zweig zwrócił uwagę na konieczność wzbogacenia poprzez odszkodowania zrujnowanych klas społecznych²⁵.

Następne posiedzenie poświęcone odszkodowaniom odbyło się 12 V 1941 r. – omówiono na nim referat S. Pawłowicza pt. „Historia odszkodowań wojennych”²⁶. Pawłowicz sądził, że odszkodowania mogą być zapłacone tylko przez nadwyżki w bilansie płatniczym, a ich przyjęcie wymagałoby planowego przygotowania ze strony kraju przyjmującego. W toku dyskusji ujawniły się różnice w poglądach na sposób pobierania odszkodowań. Konieczność pobrania odszkodowań w gotówce podnieśli m.in.: H. Tennenbaum, L. Barański i T. Zamoyski. T. Mincer uważał natomiast, że nie należy się ograniczyć do pobrania odszkodowań z majątku dłużnika, lecz należy wymóc długoletnie spłaty z jego dochodu narodowego, czyli bieżącej produkcji. Dla uniknięcia nadmiernego rozwoju Niemiec Mincer proponował zakazanie rozwoju niektórych gałęzi przemysłu i rodzajów produkcji²⁷.

Na posiedzeniu 19 V 1941 r. rozważano efekty, jakie pobieranie odszkodowań w naturze z bieżącej produkcji wywarłoby na gospodarce kraju dłużniczego i zastanawiano się nad sposobami zapobieżenia wzrostu potęgi gospodarczej Niemiec. Za odszkodowaniami w naturze opowiedzieli się m.in. Jerzy Nowak i S. Pawłowicz. H. Tennenbaum proponował pobieranie odszkodowań w naturze dla inwestycji nieopłacalnych (np. robót kanalizacyjnych). W. Łęgowski uzależniał natomiast stanowisko w tej sprawie od możliwości uzyskania środków zagranicznych – ich brak spowodowałby konieczność pobrania odszkodowań w gotówce. W trakcie dyskusji wielu mówców zwracało uwagę na szkodliwe następstwa, jakie mogłoby spowodować pobranie świadczeń okresowych – m.in. rozwój niemieckiej gospodarki i trwałe uzależnienie polskiego przemysłu od dostaw części zamiennych z Niemiec. Ostatecznie uznano konieczność zastosowania krótkich terminów spłat odszkodowań, przewidując jednak wykorzystanie ewentualnych możliwości pobierania ich przez dłuższy czas.

Na kolejnym posiedzeniu Opiniodawczej Komisji Ekonomicznej (OKE) 8 VII 1941 r. z udziałem posłów do RN Władysława Banaczyka i Michała Kwiatkowskiego, S. Pawłowicz przedstawił swoje opracowanie pt. „Alter-

²⁴ Protokół z posiedzenia Komisji Ekonomicznej przy BPPEiP z dn. 13 IX 1940 r., IPMS A.21.6/22.

²⁵ Protokół... z dn. 13 IX 1940 r.

²⁶ Protokół zebrania Opiniodawczej Komisji Ekonomicznej (OKE) z dn. 12 V 1941 r., IPMS A.21.6/22. Sam referat Pawłowicza nie zachował się.

²⁷ Protokół... z dn. 12 V 1941 r.

natywne rozwiązania poszczególnych problemów związanych z odszkodowaniami”²⁸. Uważając za główne przyczyny niepowodzenia rozwiązań przyjętych w Traktacie Wersalskim m.in. brak porozumienia wśród wierzycieli i niezrozumienie istoty gospodarczej i finansowej odszkodowań, Pawłowicz proponował m.in.:

- przyjęcie zasady wyłącznie dostaw towarowych – głównie dóbr inwestycyjnych,
- konieczność posiadania przez wierzyciela ujemnego bilansu handlowego,
- pobieranie świadczeń przez 3 do 6 lat.

W dyskusji nad referatem S. Pawłowicza stwierdzono m.in., że przeprowadził on zbyt pobieżną diagnozę historyczną odszkodowań (H. Tennenbaum) i podkreślił szkodliwość proponowanych odszkodowań periodycznych (S. Szyszkowski). Na zakończenie posiedzenia T. Mincer poprosił A. Pragiera o przedstawienie jego poglądów na piśmie – efektem pracy Pragiera było powstanie „Tez dotyczących odszkodowań wojennych”²⁹. OKE dysponował więc 4 opracowaniami tego tematu: S. Pawłowicza, A. Pragiera, T. Zamoyskiego („Tezy w sprawie rozbrojenia gospodarczego”) i M. Sokołowskiego³⁰. Różnica między tezami Pragiera a opracowaniem Zamoyskiego polegała głównie na sposobie ujęcia tematu – Zamoyski traktował odszkodowania jako jeden ze środków służących do realizacji głównego celu, jakim było dla niego rozbrojenie Niemiec. Pragier natomiast zakładał, że sposób zakończenia wojny umożliwi pełne podyktowanie Niemcom woli zwycięzców. Uważał, że miarą daniny wojennej pobranej od państwa zwyciężonego powinien być stopień osłabienia gospodarczego, który chce się narzucić pokonanemu nieprzyjacielowi na czas z góry określony³¹.

M. Sokołowski, w przeciwieństwie do T. Zamoyskiego nie był przekonany o skuteczności częściowego choćby odprzemysłowienia Niemiec, uważając, że zakaz rozwijania przemysłu może prowadzić do przyznania Niemcom innej kompensaty, sądził także, że idea osłabienia gospodarczego Niemiec nie powinna doprowadzić do zaniechania idei odszkodowań. W kwestii sposobu pobrania odszkodowań A. Pragier (w przeciwieństwie do S. Pawłowicza) uważał, że należy je pobrać jednorazowo, przez przejęcie istniejącego sprzętu gotowego, zakładów wytwórczych, kapitałów i wszystkich uprawnień niemieckich za granicą – częściowo także w postaci złota i krótkotrwałych świadczeń periodycznych³².

Na podstawie tych 4 opracowań Dział Ekonomiczny BPPEiP opracował własną wersję „Tez w sprawie odszkodowań”³³. Stwierdzono w nich m.in., że: – trwałe odprzemysłownienie niemieckiej gospodarki jest niemożliwe – możliwe jest natomiast obniżenie potencjału gospodarczego Niemiec,

²⁸ Protokoły z posiedzeń OKE z dn. 19 V, 8 i 11 VII 1941 r., IPMS A. 21. 6/22. S. Pawłowicz, Alternatywne rozwiązania..., IPMS A.21.7/1.

²⁹ S. Pawłowicz, Alternatywne..., IPMS A.21.7/1; A. Pragier, Tezy..., A.21.7/1.

³⁰ S. Pawłowicz, Alternatywne...; A. Pragier, Tezy...; T. Zamoyski, Tezy..., IPMS A. 21.7/3 – tezy M. Sokołowskiego nie zachowały się, ale ich treść można częściowo odtworzyć z opracowania BPPEiP pt. Głosy w dyskusji nad Alternatywnymi rozwiązaniami, IPMS A.21.1/18.

³¹ A. Pragier, Tezy...

³² M. Sokołowski, *op.cit.*; T. Zamoyski, Tezy...; A. Pragier, Tezy...

³³ Tezy w sprawie odszkodowań opracowane przez Dział Ekonomiczny (DE) BPPEiP, AAN MPK 97.

– gospodarka niemiecka będzie przejściowo osłabiona przez jednorazowe i regularne odszkodowania w naturze,

– odszkodowania niemieckie powinny być rozumiane nie tylko jako odbudowa zniszczonych wojennych, lecz także jako środek znacznego rozwoju gospodarczego Polski³⁴.

Przedstawiając „Tezy...” na posiedzeniu OKE w dn. 11 IX 1941 r. W. Łęgowski wyjaśnił, że określenie „trwałe odprzemysłowienie” – oznacza odprzemysłowienie na okres 25-30 lat – co według niego nie było możliwe, podobnie jak doraźne zniszczenie niektórych gałęzi przemysłu niemieckiego. Pobieranie odszkodowań zmniejszyłoby natomiast konsumpcję, a więc i poziom życia ludności niemieckiej. W dyskusji przeciw „Tezom...” opowiedzieli się W. Banaczyk i H. Tennenbaum, natomiast T. Zamoyski i L. Barański kwestionowali tylko pkt. 1 „Tez...”. W. Banaczyk opowiedział się za włączeniem odszkodowań w ogólny plan zagwarantowania pokoju, stwierdzając przy tym konieczność jednorazowego zniszczenia przemysłu zbrojeniowego Niemiec. Zakwestionował także koncepcję H. Tennenbauma ograniczenia terytorialnego i demilitaryzacji Niemiec, zwracając uwagę, że plany takie nie zostały wykonane po I wojnie światowej. Zarzucił także „Tezom...” niezbyt jasne rozgraniczenie zasady gwarancji pokoju od odszkodowań. H. Tennenbaum zakwestionował natomiast możliwość zmniejszenia niemieckiego potencjału wytwórczego i postulował ograniczenie terytorialne Niemiec (Śląsk) i długi okres pobierania odszkodowań. Tennenbaum uważał także, że uprzemysłowienie państw Europy Wschodniej automatycznie spowoduje osłabienie gospodarcze Niemiec. Pozostali mówcy wnieśli tylko drobne poprawki. Na zakończenie konferencji postanowiono utworzyć komisję redakcyjną do opracowania ostatecznej wersji „Tez dotyczących odszkodowań”, w składzie: W. Łęgowski, S. Pawłowicz, A. Pragier, S. Szyszkowski, H. Tennenbaum i T. Zamoyski³⁵.

W ramach prac tego zespołu swój projekt tez opracował S. Szyszkowski, opierając się głównie na opracowaniach A. Pragiera i T. Zamoyskiego. Na podstawie jego pracy ww. komisja opracowała swój projekt „Tez w sprawie odszkodowań” (BPPEiP)³⁶. Zasadnicza konstrukcja „Tez...” była oparta na koncepcjach A. Pragiera. Uwypuklono w nich konieczność uzależnienia wielkości odszkodowań od spełnienia innych postulatów polskich (m.in. w sprawie granic). Nie sprecyzowano natomiast rodzaju świadczeń, ogólnie tylko stwierdzając konieczność pobrania ich w naturze. Problem jednorazowego czy regularnego pobierania świadczeń postawiono wariantowo, skłaniając się ku skorzystaniu ze świadczeń regularnych³⁷. Na spotkaniu 17 IX 1941 r. zakończyła się prawdopodobnie działalność OKE, a dalsze prace nad odszkodowaniami włączono do prac nad przygotowaniem stanowiska Polski na Konferencję Pokojową i prac nad postulatami do traktatu pokojowego.

28 VII 1942 r. DE BPPEiP ukończył projekt „Tez w sprawie układu tymczasowego dotyczącego stosunków z Niemcami po zakończeniu działań

³⁴ Tezy... OE BPPEiP, *op.cit.*

³⁵ Protokół z zebrania OKE w dn. 17 IX 1941 r., IPMS A.21.6/22.

³⁶ S. Szyszkowski, Tezy dotyczące odszkodowań wojennych, IPMS A.21.7/1; Tezy w sprawie odszkodowań wojennych (BPPEiP), IPMS A.21.7/3.

³⁷ Tezy... (BPPEiP), *op.cit.*

wojennych” – 10 VIII 1942 r. został on przysłany do konsultacji zainteresowanym resortom³⁸. Projekt zawierał 52 tezy, z których 11 dotyczyło spraw gospodarczych (w tym odszkodowań), a 9 rozbrojenia Niemiec. Żądano m.in.:

- ustalenia obowiązku Niemiec do zadośćuczynienia za szkody (teza 39),
- zarządzenia przez Niemców, po podpisaniu układu, rejestracji wszystkich przedmiotów o wartości naukowej, artystycznej itp. pochodzących z krajów okupowanych (tezy 40 i 41),

- zwrócenia przez Niemcy wszelkiego mienia wywiezionego z terenów okupowanych i zastąpienia rzeczy zniszczonych nowymi (tezy 45),

- dostarczenia w pierwszym rzędzie przedmiotów niezbędnych do szybkiego uruchomienia życia gospodarczego krajów okupowanych (teza 46).

Postulowano także objęcie kontrolą aliantów Banku Emisyjnego Niemiec, obciążenie Niemiec kosztami okupacji i objęcie wpływów z ceł jako środka zabezpieczenia żądanych odszkodowań (tezy 48 i 49)³⁹. W dyskusji nad

„Tezami...” wypowiedzieli się m.in.: Kierownictwo Marynarki Wojennej – postulując przejęcie większości floty wojennej Niemiec przez Polskę (*sic!*)

i ewentualnie części floty włoskiej⁴⁰, Ministerstwo Skarbu, które nie zajęło stanowiska w sprawie odszkodowań, koncentrując się na problemach rozbrojenia gospodarczego Niemiec⁴¹, MSZ – podkreślając m.in. wpływ sytuacji,

w jakiej znajdować się będzie ZSRR, na możliwość realizacji polskich postulatów i wynikającą stąd ewentualność ich rewizji pod koniec wojny.

Położono szczególny nacisk na potrzebę dokładnego uzasadnienia obowiązku Niemiec do zadośćuczynienia i radzono zwrócić szczególną uwagę na majątek niemiecki poza granicami Rzeszy⁴².

Minister Przemysłu, Handlu i Żeglugi (MPHiŻ) Jan Kwapiński uważał, że w „Tezach...” zbyt pobieżnie potraktowano zagadnienia gospodarcze, niepotrzebnie łącząc odszkodowania gospodarcze z kulturalnymi⁴³.

Pod wpływem tych uwag DE MPK dokonał licznych zmian w projekcie „Tez...”, m.in. zmniejszając liczbę tez do 48, zwiększając liczbę tez dotyczących rozbrojenia i bezpieczeństwa. Wprowadzono rozdziały: „Obowiązek odszkodowania”, „Szkody i straty kulturalne” i „Szkody i straty gospodarcze”

– nie zmieniając jednak liczby tez dotyczących tych zagadnień. Wykaz zabytków przewidzianych do wzięcia w zastaw, w zamian za zniszczone zabytki, przesunięto do aneksu⁴⁴. W rozdziale „Szkody i straty gospodarcze” zmieniono tylko niektóre sformułowania – treść pozostawiając bez zmian⁴⁵.

Bronisław Pasierb w swojej książce zarzucił „Tezom...”, że były napisane trudnym, hermetycznym językiem prawa i operowały dużymi ogólnikami⁴⁶.

³⁸ IPMS A.21.1/18.

³⁹ Tezy w sprawie układu...

⁴⁰ List szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej Jerzego Świrskiego do M. Seydy z dn. 25 VII 1942 r., IPMS A.21.6/46.

⁴¹ List min. Skarbu H. Strasburgera do M. Seydy z dn. 4 IX 1942 r., IPMS A.21.6/46.

⁴² List kierownika MSZ E. Raczyńskiego do M. Seydy z dn. 8 IX 1942 r. + zał., IPMS A.21.6/61.

⁴³ List min. Przemysłu Handlu i Żeglugi Jana Kwapińskiego do M. Seydy z dn. 21 IX 1942 r., IPMS A.21.6/61.

⁴⁴ Tezy w sprawie układu...

⁴⁵ Tezy w sprawie układu, s. 10 tezy 41-45.

⁴⁶ B. Pasierb, *op.cit.*, s. 235.

Wydaje się, że ta opinia jest nieco przesadzona – „Tezy w sprawie układu wstępnego...” zawierały dość spójny obraz celów, jakie chciano uzyskać w okresie między rozejmem a konferencją pokojową – przedstawiając także propozycje stworzenia mechanizmów egzekucji odszkodowań.

Koncepcje zawarte w „Tezach...” znalazły odbicie w publicznych wypowiedziach członków rządu m.in. E. Raczyńskiego i ks. Z. Kaczyńskiego⁴⁷.

W planach pracy DE MPK na 1943 r. zwraca uwagę fakt uwzględnienia kwestii odszkodowań od Związku Radzieckiego⁴⁸. Kolejnym krokiem w tej sprawie była konferencja w sprawie odszkodowań sowieckich, która odbyła się z inicjatywy MSZ 9 II 1943 r. z udziałem m.in.: min. Potworowskiego, Michała Potulickiego (obaj MSZ), M. Sokołowskiego, Tadeusza Piszczkowskiego (MPK). Na konferencji tej ustalono, że sprawę odszkodowań od ZSRR należy traktować jako wewnętrzną i należy dokonywać (bez rozgłosu) rejestracji strat spowodowanych przez ZSRR⁴⁹.

MPK zwróciło także uwagę na możliwość otrzymania odszkodowań od Włoch – m.in. brano pod uwagę ewentualność rewindykacji kulturalnych od Włoch i rozbudowy polskiej floty ich kosztem⁵⁰.

Kolejnym krokiem w dziedzinie prac nad odszkodowaniami był opracowany przez W. Łęgowskiego „Projekt rozwiązania spraw odszkodowań wojennych od Niemiec”⁵¹. To obszerne (32 ss.) studium stało się podstawą do opracowania oficjalnego dokumentu MPK pt. „Zarys problemu odszkodowań wojennych od Niemiec”⁵². B. Pasierb w cytowanej już pracy potraktował oba opracowania oddzielnie – co wydaje się być poważnym uchybieniem. Do pracy Łęgowskiego wniesiono ok. 20 drobnych poprawek nie zmieniając wymowy całości.

„Zarys problemu odszkodowań...” składał się z 5 rozdziałów:

1. Miejsce odszkodowań wśród polskich celów wojny, 2. Koncepcje odszkodowań, 3. Świadczenia niemieckie, 4. Żądania polskie, 5. Gwarancje, organizacja i kontrola.

Za najpoważniejszy z polskich celów wojny uznano zmniejszenie dysproporcji sił materialnych między Polską a Niemcami, poprzez cesje terytorialne, rozbrojenie i odszkodowania (w tej hierarchii ważności)⁵³. Zwrócono uwagę na konieczność wcześniejszego opracowania form odszkodowań i rewindykacji kulturalnych. Wobec niemożności pokrycia przez Niemcy wszystkich szkód przez nie wyrządzonych wysokość świadczeń miała zależeć od decyzji aliantów. Straty Polski obliczono na ok. 60 mld zł⁵⁴.

⁴⁷ B. Pasierb, *op.cit.*, s. 236.

⁴⁸ Spis posiadanych i planowanych do opracowania referatów rzeczowych (I 1943), IPMS A.21.7/3. Były to referaty: Problem odszkodowań ze strony Rosji i Wstępne opiniodawcze pretensje do Rosji z tytułu szkód wojennych i okupacyjnych – oba referaty nie zostały prawdopodobnie napisane.

⁴⁹ Protokół konferencji w sprawie odszkodowań sowieckich z dn. 9 II 1943 r., IPMS A.21.1/18.

⁵⁰ Notatka w sprawie stosunków polsko-włoskich b.d. (prawdopodobnie połowa 1943), IPMS A.21.1/45.

⁵¹ AAN MPK 97, z 1 IX 1943 r.

⁵² Zarys problemu odszkodowań wojennych od Niemiec, AAN MPK 95, z II 1944 r.

⁵³ Zarys problemu..., s. 3.

⁵⁴ Zarys problemu..., ss. 9-16.

Świadczenia niemieckie podzielono na 3 grupy: z majątku narodowego, z dochodu narodowego i pracę Niemców użytą poza Rzeszą. Zwrócono uwagę na konieczność niedopuszczenia do zaliczenia na poczet świadczeń majątku państwowego z terenów odłączonych od Niemiec i tzw. zdobyczy wojennej. Nie widziano politycznej możliwości przepisania na większą skalę praw własności zakładów przemysłowych pozostających w Niemczech. Zakładano natomiast likwidację majątku ruchomego ludności przesiedlonej i przeniesienie do krajów alianckich niemieckich laboratoriów i biur studiów⁵⁵. Świadczenia z produkcji przemysłowej miały polegać na periodycznych dostawach określonych wyrobów, za które płaciłby skarb Rzeszy. Z dochodu narodowego Niemiec miano pokryć koszty koncesji gospodarczych, które Niemcy miały przyznać państwom poszkodowanym, m.in. ulg celnych i bezpłatnego korzystania z patentów. Uważano, że „wykorzystanie pracy sprowadzonych z Niemiec robotników przy odbudowie zniszczonych terenów miałooby znaczenie nie tylko gospodarcze, ale i psychologiczne⁵⁶. Omawiając wpływ świadczeń niemieckich na gospodarkę krajów poszkodowanych stwierdzono, że najważniejszy jest rodzaj świadczenia, a nie jego źródło, dostawa artykułów konsumpcyjnych wchodzi zaś w grę tylko przez krótki okres. Za najdłuższy możliwy okres pobierania świadczeń z majątku narodowego uznano okres 3 lat, maksymalny możliwy okres pobierania odszkodowań periodycznych określono na lat 10⁵⁷.

Omawiając polskie żądania podkreślono, że z powodu wyniszczenia inteligencji i zdeorganizowania życia gospodarczego kraju, możliwość zainstalowania i uruchomienia urządzeń ze świadczeń niemieckich będzie ograniczona. Odszkodowania powinny uwzględniać przede wszystkim:

- natychmiastowe potrzeby materialne ludności,
- konieczność jak najszybszego uruchomienia produkcji,
- postulaty wynikające z planowej odbudowy i przebudowy gospodarczej

Polski.

Ponieważ zaspokojenie potrzeb ludności miało być także celem tzw. *reliefu*, odszkodowania miały odegrać tylko rolę pomocniczą, a naczelnym ich zadaniem winno być ulepszenie i zwiększenie potencjału urządzeń wytwórczych i inwestycji kapitalnych⁵⁸. Szczególny nacisk położono na uzyskanie sprzętu technicznego, surowców, a także wyrobów włókienniczych, lekarstw i nawozów sztucznych. Podtrzymano także żądanie przyznania Polsce pierwszeństwa w odszkodowaniach na wzór Belgii⁵⁹. Za najlepszą gwarancję wykonania przez Niemcy zobowiązań uważano wojskową okupację całego terenu Rzeszy – niezbędną przy pobieraniu świadczeń z majątku narodowego – dla pobierania samych tylko świadczeń z dochodu narodowego wystarczyła-by okupacja terytoriów granicznych.

Równoległe z opracowaniami „Zarysu problemu...” DE MPK opracował „Projekt tez w sprawie odszkodowań gospodarczych od Niemiec”, który opierał się na założeniach zawartych w „Zarysie problemu...”⁶⁰. Projekt ten

⁵⁵ Zarys problemu..., ss. 15-16.

⁵⁶ Zarys problemu..., s. 22.

⁵⁷ Zarys problemu..., s. 24.

⁵⁸ Zarys problemu..., s. 26.

⁵⁹ Zarys problemu..., s. 27.

⁶⁰ AAN MPK 97, z I 1944 r.

rozesłano 24 II 1944 r. zainteresowanym resortom do konsultacji – którą zakończono w maju 1944 r. Swoich uwag nie przysłało tylko MPHİŻ motywując to zbyt wielką różnicą w poglądach na odszkodowania. „Projekt tez...” zawierał obszernie uzasadnienie i właściwe tezy zgrupowane w 3 rozdziałach: polska koncepcja odszkodowań, źródła świadczeń niemieckich i żądania polskie oraz załącznika informacyjnego zawierającego wyszczególnienie priorytetów w pobieraniu odszkodowań⁶¹. W I rozdziale „Projektu tez...” stwierdzono m.in., że podstawą udziału w odszkodowaniach powinny być nie bezwzględne wielkości poniesionych strat, lecz ich stosunek do przedwojennego majątku i dochodu każdego z nich. Zwrócono uwagę na różnice zdań wśród alianckiej opinii publicznej na temat świadczeń gospodarczych po wojnie i bardzo daleko idące żądania ZSRR. Dalsza część tekstu była właściwie dosłownym streszczeniem „Zarysu problemu...”⁶².

Najważniejszą poprawką wniesioną w wyniku konsultacji było usunięcie punktu stwierdzającego, że „odrębne zagadnienie stanowią szkody i straty spowodowane przez agresję i okupację sowiecką. Ponieważ nie ma obecnie widoków na uzyskanie odszkodowań za nie od Rosji, należy opracować z punktu widzenia prawnego kwestię ewentualnej odpowiedzialności za nie Rzeszy Niemieckiej”⁶³. Niezamieszczenie tego zapisu spowodowane było zapewne chęcią niedrażnienia ZSRR w obliczu rozmów w sprawie wznowienia stosunków dyplomatycznych. Do ostatecznej redakcji „Tez...” dodano także załącznik informujący o największych problemach związanych z pobraniem odszkodowań.

Tak poprawione „Tezy w sprawie odszkodowań od Niemiec” zostały uchwalone przez Komitet Ekonomiczny Ministrów 31 VIII 1944 r., a pod nieznacznie zmienioną nazwą przez RM 5 X 1944 r.⁶⁴

Uchwalenie „Tez...” było ukoronowaniem prac DE MPK w dziedzinie odszkodowań. W dalszym ciągu jednak kontynuowano prace nad zestawieniami potrzebnych artykułów i urządzeń oraz sposobami ich wykorzystania. Śledzono także uważnie wszystkie wydarzenia na arenie międzynarodowej, mogące mieć wpływ na decyzje aliantów w sprawie odszkodowań. Największe znaczenie miała tu niewątpliwie Konferencja Jałtańska. W notatce pt. „Polskie tezy o odszkodowaniach wojennych wobec uchwał Krymskich” z dn. 6 IV 1945 r., Z. Gołębiowski nie zauważył zasadniczych rozbieżności pomiędzy poglądami Rządu Polskiego wyrażonymi w „Tezach w sprawie odszkodowań...” a merytorycznymi stwierdzeniami uchwał krymskich, stwierdził jednak brak rozstrzygnięć na temat udziału poszczególnych państw w puli odszkodowań. Zauważył także, że uczestnicy konferencji, przesądzając sprawę okupacji Niemiec, nie wspomnieli nic na temat możliwości czynnego udziału w niej Polski, co według Gołębiowskiego poważnie zmniejszyło jej szanse przeprowadzenia postulatów odszkodowawczych. W zakończeniu Gołębiowski zwrócił uwagę na pośrednie przyznanie przez Sprzymierzonych „pewnego rodzaju pierwszeństwa” ZSRR i brak jasnych koncepcji odszkodowań zarów-

⁶¹ Projekt tez...

⁶² Projekt tez...

⁶³ Z.G. (Zbigniew Gołębiowski), Uwagi i poprawki do tez w sprawie odszkodowań gospodarczych od Niemiec, AAN MPK 97.

⁶⁴ AAN MPK 96 – tytuł ten brzmiał: Tezy w sprawie odszkodowań gospodarczych od Niemiec.

no w USA, jak i w Wielkiej Brytanii⁶⁵. Kolejną notatkę w sprawie odszkodowań napisał Z. Gołębiowski 15 VI 1945 r. w związku ze zbliżającym się posiedzeniem Komisji Odszkodowań w Moskwie⁶⁶. Omawiając kształtowanie się koncepcji odszkodowań na forum Międzyzaliczającego Komitetu Ministrów Spraw Zagranicznych, proponował on przedłożenie przez rząd polski swojego punktu widzenia w sprawie odszkodowań w formie memorandum, które powinno zawierać m.in. szacunek polskich strat i żądanie wyrównania gospodarczych następstw napaści⁶⁷.

Podsumowaniem prac MPK w dziedzinie odszkodowań jest notatka Z. Gołębiowskiego z czerwca 1945 r. pt. „Odszkodowania – stan prac w zakresie odszkodowań fachowych”⁶⁸. Wynika z niej, że MPK posiadało 68 opracowań fachowych, omawiających szczegółowo polskie potrzeby i żądania w poszczególnych dziedzinach gospodarki.

Warto zaznaczyć, że postulaty dotyczące odszkodowań znajdowały się także w opracowaniach MPK zawierających inne zagadnienia, m.in. w „Tezach w sprawie zagadnienia Niemiec” (uchwalonych przez RM 31 I 1944), „Tezach w sprawie polskich celów wojny w dziedzinie morskiej” (opracowanych w końcu 1943 r., a uchwalonych przez RM dopiero 13 X 1944), „Zasadach ogólnych rozbrojenia Niemiec”, „Tezach w sprawie rozbrojenia Niemiec” (uchwalonych przez RM w kwietniu 1944)⁶⁹.

Drugi, obok MPK ośrodek, w którym zajmowano się sprawą odszkodowań – DLSW DR pierwsze swoje opinie na ich temat przesłał do Londynu w sierpniu 1941 r. – były one zawarte w obszernym opracowaniu pt. „Uwagi i projekty do traktatu pokoju między Polską a Niemcami (projekt wstępny)”⁷⁰. Dokument ten liczył 156 stron, z których zachowało się 82, w tym większość materiału dotyczącego odszkodowań⁷¹. Punktem wyjścia rozważań dotyczących odszkodowań było założenie autorów, że Rzesza Niemiecka (w przeciwieństwie do 1918) nie będzie rozporządzała gotówką, co spowoduje konieczność pobrania odszkodowań w naturze. Zakładano przede wszystkim wykorzystanie niemieckiego demobilu do rozpoczęcia odbudowy, jako sprzętu, który najłatwiej będzie uzyskać. Zwrócono uwagę na praktyczną niewykonalność rewindykacji (poza rewindykacją kulturalną). Odszkodowania podzielono na: dostawy doraźne (na sumę około 2-3 mld zł) i odszkodowania właściwe, w ramach których planowano przejęcie całych instalacji przemysłowych. Za najważniejsze dziedziny odszkodowań uznano: elektryfikację, przemysł chemiczny, ceramiczny i maszynowy. Ogólną wartość potrzebnych urządzeń oceniono na 6 do 8,5 mld zł. Koszt ich przeniesienia proponowano pokryć z odszkodowań pieniężnych lub pomocy amerykańskiej⁷².

⁶⁵ AAN MPK 314.

⁶⁶ Z.G., Notatka w sprawie odszkodowań wojennych, IPMS A.21.7/3.

⁶⁷ Z.G., Notatka...

⁶⁸ IPMS A.21.7/3.

⁶⁹ AAN MPK 56, AAN MPK 55, AAN O. VI/AAN VI/202/I-24, t. 2, ss. 201-208, IPMS A.21.6/46.

⁷⁰ AAN MPK 222 – z datą VII 1941 r. – został on omówiony na VI posiedzeniu Komitetu Ekonomicznego Ministrów 10 XI 1941 r., IPMS PRM K. 24.

⁷¹ Uwagi...

⁷² Uwagi...

W opracowaniu tym dokonano także analizy wielkości odszkodowań potrzebnych dla poszczególnych działów gospodarki oraz prawnych aspektów likwidacji skutków okupacji. Delegatura Rządu podjęła także przygotowania do akcji propagandowej na okres pertraktacji pokojowych. M.in. planowano opracowanie książek i broszur poświęconych zagadnieniom istotnym dla Polski, a także specjalnych materiałów dla użytku członków polskiej delegacji na konferencję pokojową.

10 III 1942 r. wysłano do Londynu m.in. opracowanie pt. „Świadczenia w naturze”. Stwierdzono w nim m.in.: „Dostawy w naturze nie mają charakteru dostaw zastępczych za zniszczone mienie – żądamy więc dostaw (...) w takich ilościach, jakie uznajemy za konieczne dla postawienia życia Polski na należytych poziomach (...). Jedyнным ograniczeniem może być tylko globalna suma odszkodowań”⁷³. Zaznaczono, że rozpoczęto już prace nad potrzebami wszystkich działów przemysłu, aby ustalić nie tylko globalne sumy potrzebnych odszkodowań, ale także szczegółowe specyfikacje żądanych urządzeń i towarów. Zwraca uwagę fakt, że w ramach odszkodowań w demobilu wojskowym zamierzano pobrać nie tylko sprzęt wojskowy, ale także całe fabryki produkujące na rzecz armii. Szczególną uwagę poświęcono zapewnieniu odpowiedniej liczby personelu fachowego, rozważając możliwość sprowadzenia fachowców z Niemiec, celem szkolenia pracowników polskich, lub wysłanie polskich robotników na szkolenie do Niemiec⁷⁴.

Podobnie jak MPK, uważano, że wojskowa okupacja Niemiec jest niezbędna dla wypełnienia programu odszkodowań⁷⁵. We wnioskach do referatu postulowano także przyznanie Polsce na 15 lat terenów w Niemczech (np. Saksonii), na których przysługiwałyby jej specjalne prawa⁷⁶. W przypadku unii z Czechosłowacją zakładano, że wszystkie projekty należałoby poddać gruntownej rewizji⁷⁷.

Dalsze kształtowanie się poglądów na odszkodowania przedstawia (nie zachowana w całości) korespondencja między Londynem a DLSW DR. W sprawozdaniu z działalności z końca 1943 r. DLSW stwierdził m.in., że nie może być mowy o ściąganiu odszkodowań przez długi okres i nadaniu im formy długu międzypaństwowego⁷⁸. Opowiedziano się też po raz kolejny za odszkodowaniami z majątku narodowego, przewidując także wykorzystanie pracy niemieckiej. W dniu wysyłania „Sprawozdania...” DLSW posiadał już sto kilkadziesiąt referatów, omawiających szczegółowo poszczególne dziedziny w ramach programu rozbudowy Polski po wojnie, było to już 2/3 założonego planu⁷⁹.

Dalsze prace DLSW poszły w kierunku opracowania aktów prawnych na okres po zakończeniu działań wojennych⁸⁰. Z wyciągu opracowań DLSW opracowanych przez MPK wynika, że nie przewidywano, aby bombardowanie

⁷³ Świadczenia w naturze, AAN VI 202/XII, t. 2, ss. 43-47.

⁷⁴ Świadczenia w naturze...

⁷⁵ Świadczenia w naturze...

⁷⁶ Świadczenia w naturze...

⁷⁷ Świadczenia w naturze...

⁷⁸ Sprawozdanie z działalności Działu Likwidacji (DL) i obecny stan prac, AAN MPK 208, ss. 12-30.

⁷⁹ Sprawozdanie...

⁸⁰ Spis materiałów wysłanych z kraju, IPMS A.21.10/4.

Niemiec mogło znacząco wpłynąć na możliwość egzekwowania odszkodowań w naturze i uznano za możliwe wykorzystanie niewolniczej pracy Niemców. Potrzeby Polski w okresie 10 lat w zakresie podstawowych urządzeń gospodarczych oceniono na sumę 5 mld 427 mln *Reichsmarek*⁸¹.

W sprawozdaniu Marka Celta (Tadeusza Chciuka) z rozmowy z kierownikiem DLSW (odbytej w lecie 1944) stwierdzono, że należy potrącić wartość majątku niemieckiego w Polsce, nie od sumy przyznanych nam odszkodowań, lecz od ogólnej sumy poniesionych przez Polskę strat – inne podniesione w tym sprawozdaniu postulaty pokrywały się z wcześniejszymi stwierdzeniami DLSW⁸². Z kolei w „Sprawozdaniu Departamentu Likwidacji” z lutego 1945 r. podsumowano wykonanie założeń planu uprzemysłowienia Polski. Opracowano 90% planowanych referatów, zawierających dokładne zapotrzebowanie w każdej dziedzinie gospodarki oraz część merytoryczną – uzasadnienie słuszności wysuwanych żądań. Układ referatów obejmował: „żądania materiałowe, świadczenia specjalne i świadczenia finansowe. Świadczenia materialne dzieliły się na sto kilkadziesiąt tematów obejmujących podstawowe urządzenia gospodarcze (...), administrację (...), urządzenia kulturalne (...), rolnictwo (...), przemysł. Świadczenia specjalne zawierały żądania w dziedzinie wynalazków, rysunków oraz żądania pomocy technicznej i finansowej. Świadczenia finansowe dotyczyły sum potrzebnych do demontażu, montażu i uruchomienia budowanych obiektów”⁸³. Stopień zachowania tych opracowań oceniono na 80%.

Wydaje się, że koncepcje DLSW wywarły dość duży wpływ na prace MPK w pierwszej połowie wojny – z biegiem czasu wpływ ten się zmniejszał, natomiast przez cały czas bardzo duże znaczenie miały opracowywane w Warszawie analizy sytuacji gospodarczej Polski pod okupacją oraz prace rzeczowe. Wartość opracowań krajowych obniżały opóźnienia w ich docieraniu do Londynu, a także przetrzymywanie poczty krajowej przez MSW.

Równoległe z pracami nad polskim stanowiskiem w sprawie „celów wojny” rząd polski podejmował inicjatywy na forum międzynarodowym, propagując swoje poglądy na te zagadnienia. Już w listopadzie 1940 r. w memorandum, przedstawionym brytyjskiemu ministrowi pracy Ernestowi Bevinowi, za jeden ze środków osłabienia Niemiec uważano „reparacje dla państw poszkodowanych (...) polegające na przekazaniu tym państwom instalacji przemysłowych niemieckich, (...) również (...) niemieckich pakietów akcji holdingów zagranicznych”⁸⁴. Kolejną okazją do wyrażenia polskich poglądów na cele wojny stało się ogłoszenie Karty Atlantyckiej (14 VIII 1941). Przy okazji przystępowania Polski do Karty (24 IX 1941) rząd polski złożył oświadczenie, w którym postulował przyjęcie przez aliantów różnorodnych środków, w tym także gospodarczych, zapobiegających powtórnemu wybuchowi wojny⁸⁵. To ogólne stwierdzenie było wynikiem interwencji ministra MPK Seydy u gen. W.

⁸¹ Wyciągi ze sprawozdań i opracowań krajowych nadesłanych w maju 1944 r., IPMS A.21.10/6.

⁸² M. Celt, Sprawozdanie z rozmowy z kierownikiem Działu Likwidacji, A.21.10/4.

⁸³ Dokumenty i materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939-1956, Warszawa I I 1993, s. 49.

⁸⁴ Memoriał Rządu Polskiego dla min. Bevina b.d. (1940), AAN VI 202/VII-9, ss. 105-109.

⁸⁵ *Sprawa Polska w czasie II wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów.* Warszawa 1965, ss. 235-237.

Sikorskiego. Seyda uważał, że przystąpienie Polski do Karty byłoby przypięczeniem sformułowań, które uniemożliwiłyby realizację polskich celów wojny m.in. poprzez brak stwierdzenia konieczności naprawienia szkód przez agresora i pragnienie niedokonywania zmian terytorialnych bez zgody zainteresowanej ludności⁸⁶.

Jesienią 1942 r. rząd polski zainicjował powstanie Międzyalianckiego Komitetu dla Studiów nad Rozejmem, który utworzyły okupowane państwa Europy kontynentalnej⁸⁷. Ze strony polskiej udział w jego pracach brali: Władysław Kulski (radca Ambasady RP w Londynie) i Józef Winiewicz (Dział Polityczny MPK), a sekretariat rady prowadził Michał Potulicki⁸⁸. Stanowisko polskiej delegacji było oparte na tezach opracowanych przez MPK. Zadaniem Komitetu było opracowywanie raportów dla Komitetu Ministrów Spraw Zagranicznych, który po ich zaakceptowaniu przesyłał je wielkiemu mocarstwu i tak na bieżąco informowanym o przebiegu prac. Do października 1943 r. opracowano m.in. problem zwrotu zagrabionego mienia gospodarczego i kulturalnego oraz świadczenia rzeczowe. W celu dokładniejszego opracowania zagadnień związanych z odszkodowaniami utworzono oddzielny podkomitet do spraw reparacji⁸⁹. Ustalił on m.in., że: „Państwa nieprzyjacielskie zobowiązane będą zwrócić wszystkie przedmioty, które (...) wywiezione zostały z okupowanego terytorium (...). Ponadto celem możliwie jak najszybszej odbudowy gospodarki narodów sojuszniczych, państwa nieprzyjacielskie zobowiązane będą skompensować w drodze świadczeń rzeczowych lub usług wycucie z własności dokonane na gospodarce tych narodów”⁹⁰. Sprawie mienia kulturalnego poświęcono odrębne opracowanie, w którym stwierdzono konieczność zobowiązania państw nieprzyjacielskich do zwrócenia wszystkich wywiezionych przedmiotów natury artystycznej, naukowej, historycznej itp., przewidując także możliwość pobrania kompensaty za przedmioty zniszczone i zaginione⁹¹. Osobny przepis poświęcono sprawie archiwów, aktów itp., znajdujących się w posiadaniu państw nieprzyjacielskich, a dotyczących byłych terytoriów okupowanych. Komitet Rozejmowy zalecił także, aby Narody Zjednoczone przyjęły jako klucz podziału świadczeń nieprzyjacielskich stosunek wysokości dokonanych grabieży własności, po potrąceniu wartości dokonanych restytucji – przewidywano także powołanie Międzysojuszniczej Komisji Własności Intelktualnej, mającej rozstrzygać wszelkie sprawy związane z zagrabieniem przez nieprzyjaciół licencji, przeniesieniem praw itp.

Prace Komitetu Rozejmowego wygasły pod koniec 1944 r., co miało bezpośredni związek z rosnącą rolą ZSRR i jego wrogim stosunkiem do rządu polskiego, który odgrywał dużą rolę w pracach Komitetu⁹².

⁸⁶ List. M. Seydy do W. Sikorskiego z dn. 21 VIII 1941 r., IPMS A.21.6/11.

⁸⁷ J. Winiewicz (?), Prace Międzysojuszniczego Komitetu Rozejmowego okupowanych krajów Europy kontynentalnej (stan rzeczy w maju 1944), AAN MPK 145; J. Winiewicz, *Co pamiętam z długiej drogi życia*. Poznań 1985, ss. 282-284.

⁸⁸ M. Sokołowski, Notatka dla ministra 8 IX 1943 r., IPMS A.21.1/44.

⁸⁹ M. Sokołowski, Notatka...

⁹⁰ Prace MKR...

⁹¹ Prace MKR...

⁹² J. Winiewicz (?), Notatka dla ministra 9 IX 1944 r., IPMS A.21.1/45; Notatka z konferencji w MSZ z dn. 1 III 1945 r., IPMS A.11E/96.

Zagadnienie odszkodowań i rewindykacji kulturalnych zostało potraktowane zarówno przez MPK, jak i DLSW DR oddzielnie od odszkodowań gospodarczych (mimo początkowych prób wspólnego ujęcia obu zagadnień). Działający w ramach BCW/BPPEiP/MPK Referat Rewindykacji Strat Kulturalnych (RRSK) (od początku prawie pod kierownictwem Karola Estreichera) zajmował się przede wszystkim zbieraniem informacji o rabunku przez Niemców polskich dóbr kultury, rejestrowaniem jego sprawców i inicjatorów oraz opracowywaniem koncepcji i planów odszkodowań i rewindykacji kulturalnych od Niemiec⁹³. Równocześnie z tymi pracami kierownik RRSK prowadził ożywioną działalność na forum międzynarodowym. W styczniu 1942 r. z jego inicjatywy powstała przy *Central Institute of Art and Design*, działającym przy *National Gallery* w Londynie, nieoficjalna Międzynarodowa Komisja Rewindykacyjna. Jej przewodniczącym został znany przemysłowiec Charlwes Tennyson, a sekretarzem dyrektor *Central Institute of Art and Design* T.A. Tennemore. Komisja została uznana przez *Foreign Office* za półoficjalny organ doradczy⁹⁴. Jej zadaniem było opracowanie technicznych sposobów rewindykacji z państw „Osi” mienia kulturalnego krajów okupowanych⁹⁵. W „Instrukcji”, wydanej w związku z pracami tej Komisji (17 VII 1942) M. Seyda za cele strony polskiej uznał: 1. Przedstawienie ogromu zniszczenia naszego mienia artystycznego, z którego znaczną część zrabowano do Niemiec; 2. Ustalenie zasady zastawów do Niemiec dopóki wywiezione przedmioty i zbiory nie zostaną zwrócone; 3. Ustalenie technicznych sposobów rewindykacji w chwili okupacji Niemiec; 4. Sondowanie formy odszkodowań w naturze za zniszczone dzieła sztuki; 5. Poznanie żądań Sprzymierzonych. W dalszym ciągu „Instrukcji” Seyda stwierdził, że przedstawiciele Polski w Komisji nie powinni na razie przyjmować zobowiązań w dyskusjach na tematy, które wkraczałyby w dziedzinę odszkodowań, a udział Estreichera w pracach Komisji ma mieć charakter osobisty i wypowiadanie opinii i składanie memoriałów nie powinno w żadnym wypadku angażować Rządu RP⁹⁶. Sam Estreicher za najważniejsze uważał uzyskanie zamieszczenia w warunkach zawieszenia broni klauzul, które zapewniłyby jak najszybszy zwrot zrabowanych przedmiotów. W notatce dla ministra Raczyńskiego z dn. 21 X 1942 r. Estreicher stwierdził, że przyjęta w dotychczasowych traktatach pokojowych (Wersal, St. Germain, Ryga) zasada wymieniania tych zbiorów i przedmiotów, które miały być zwrócone, okazała się niedostateczna i należy wprowadzić zasadę pobierania zastawów za zrabowane dzieła sztuki⁹⁷.

W listopadzie 1942 r. K. Estreicher, za zgodą M. Seydy, wyjechał (wraz z gen. W. Sikorskim) do Stanów Zjednoczonych. Celem tego wyjazdu było poruszenie sprawy rewindykacji kulturalnych w amerykańskich środowiskach opiniotwórczych. Jak wynika, ze sprawozdania K. Estreichera, temat ten

⁹³ Regulamin organizacji BPE, IPMS A.21.1/2; K. Estreicher, Dotychczasowa działalność Biura Rewindykacji Strat Kulturalnych MPK 20 VII 1944 r., AAN MPK 208, ss. 51-56.

⁹⁴ K. Estreicher, Dotychczasowa...

⁹⁵ M. Seyda, Instrukcja dla dr. K. Estreichera w związku z pracami Komitetu Alianckiego dla Spraw Rewindykacji, IPMS A.21.1/34.

⁹⁶ M. Seyda, Instrukcja...

⁹⁷ K. Estreicher, Notatka dla min. Raczyńskiego do rozmowy z min. Edenem, IPMS A.11E/108.

poruszył także gen. Sikorski w rozmowach z przedstawicielami władz amerykańskich⁹⁸.

K. Estreicher przeprowadził rozmowy z przedstawicielami m.in. Fundacji Carnegiego, arcybiskupem Spellmanem oraz dyrektorem *National Gallery* w Waszyngtonie, Dowie'em Finleyem. Temu ostatniemu przedstawił raport „o niszczeniu przez Niemców i grabieży dzieł kulturalnych oraz koniecznych sąd rewindykacji kulturalnych”⁹⁹. Stwierdzono w nim m.in. fakt bezprecedensowego niszczenia przez Niemców kultury polskiej i odbywający się na wielką skalę rabunek polskich dzieł sztuki i archiwów. Skalę dokonanego rabunku i zniszczeń oceniono następująco: muzea – 95%, biblioteki 60-70%, archiwa – 40%, kościoły – 30% – nie uwzględniając zbiorów prywatnych. W zakończeniu proponowano zastosowanie specjalnych metod zabezpieczających realizację rewindykacji kulturalnych: nakazu zwrotu zrabowanych dzieł, pobrania odszkodowań w naturze, a nie w pieniądzu za zniszczone obiekty i zastosowanie zastawu na dziełach sztuki i zbiorach niemieckich dopóki zrabowane zabytki nie zostaną zwrócone¹⁰⁰.

Pośrednim skutkiem działalności K. Estreichera w USA było powołanie przez Departament Stanu, Komisji Rewindykacyjnej pod przewodnictwem Owena J. Robertsa¹⁰¹.

Oprócz rejestracji polskich strat RRSK prowadził także inwentaryzację stanu posiadania polskich muzeów, galerii i zakładów naukowych, przeprowadzając w tym celu ankietę zarówno pośród osób prywatnych, jak i byłych pracowników instytucji państwowych – ilość i zakres tych opracowań zależała zarówno od posiadanych materiałów, jak i przebywających w Wielkiej Brytanii specjalistów – muzealników, kustoszy, dyrektorów instytucji naukowych¹⁰². Rozpoczęto także spisywanie poloników znajdujących się w zbiorach niemieckich¹⁰³. Podobne prace prowadzono także, a może przede wszystkim w Dziale Kultury DOKiW DR¹⁰⁴.

Otwarcie II frontu (czerwiec 1944) spowodowało konieczność podjęcia akcji ratowania i odnajdywania polskich zabytków znajdujących się na terenie Niemiec. W związku z tym K. Estreichera „powołano” do wojska – mianując (w stopniu majora) doradcą Sztabu NW do spraw rewindykacji kulturalnych. Jednocześnie dla polskich oficerów łącznikowych działających przy sztabach alianckich w Niemczech wydano instrukcję wyszczególniającą najcenniejsze zrabowane kolekcje i obiekty¹⁰⁵. Zalecano w niej zwrócenie uwagi na wszystkie składy dzieł sztuki zgromadzone przez Niemców, podając nazwy miejscowości

⁹⁸ K. Estreicher, *Dotychczasowa...*

⁹⁹ IPMS A.21.6/61, wersja w j. angielskim AAN MPK 212, ss. 1-25.

¹⁰⁰ K. Estreicher, *Aide mémoire...*

¹⁰¹ K. Estreicher, *Dotychczasowa...* Pełna nazwa tej komisji brzmiała: American Commission for the protection and Salvage of Artistic and Historic Buildings, zob. S. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki*. Wrocław 1958.

¹⁰² Zob. materiały i zestawienia w: AAN MPK 222,214,210,218,219,220,34,216.

¹⁰³ N. Ciechońska, *Zestawienie indeksu poloników w Niemczech*, Marian Dienstl-Dąbrowa, *Polonica w zbiorach Drezdeńskich, Polonica w muzeach niemieckich*, W. Dziewanowski, *Militaria w muzeach niemieckich oraz katalog referatów rzeczowych MPK – AAN MPK 34*.

¹⁰⁴ List DLSW do MPK z dn. 12 VII 1944 r., AAN MPK 208.

¹⁰⁵ Instrukcja dla oficerów łącznikowych polskich w sprawie wywiezionych do Niemiec zabytków sztuki i kultury polskiej, AAN MPK 273.

do których najczęściej wywożono zrabowane zabytki. Za najlepszą metodę uznano badanie kierowców, profesorów historii sztuki, pracowników bibliotek i archiwów – podano nawet pytania, które należało im zadawać i metody identyfikacji polskich zabytków. Specjalną uwagę zalecono zwrócić na tych uczonych niemieckich, którzy byli zaangażowani w rabunkach polskich dzieł sztuki – wymieniono ich nazwiska polecając ich niezwłoczne aresztowanie¹⁰⁶. Jeden z oficerów łącznikowych rtm. E. Czapski (doradca polityczny Polskiej Misji Wojskowej przy *SHAEF*) odkrył w okolicach Zellensee dzieła sztuki wywiezione przez Niemców z Warszawy, w tym m.in. część Archiwum Radziwiłłowskiego i Biblioteki Wilanowskiej¹⁰⁷. Na wniosek MPK Rada Ministrów przyznała 17 IV 1945 r. 800 funtów kredytu na cel ratowania zabytków wywiezionych przez Niemców z Polski¹⁰⁸.

Pierwszą próbą zestawienia polskich postulatów w dziedzinie odszkodowań były (omawiane już wcześniej) opracowane przez DLSW DR „Uwagi i projekty wniosków do traktatu pokoju między Polską a Niemcami” (z lipca 1941) – których I rozdział w całości poświęcono tym zagadnieniom. W krótkiej charakterystyce polityki niemieckiej wobec polskiej kultury stwierdzono systematyczne i zorganizowane niszczenie polskiego dorobku kulturalnego. Uważano, że władze sowieckie, będące nastawione zdecydowanie wrogo do Polaków, zadąły kulturze polskiej ciężkie straty, ale wskutek prymitywności aparatu administracyjnego, nie były w stanie rozwinąć tak wszechstronnej i systematycznej akcji niszczycielskiej jak Niemcy. Stwierdzono konieczność odbudowy i wyposażenia szkół i wyższych uczelni, uwzględnienia strat wynikłych z wyniszczenia nauczycieli, zamknięcia szkół, zahamowania możliwości szkolenia nowych kadr. Żądano bezwzględnej realizacji odszkodowań w dziedzinie kultury, nawet kosztem zbiorów niemieckich. Proponowano także zmuszenie Niemiec do odbudowy zabytków architektury, zastąpienia zniszczonych dzieł sztuki innymi oraz zapłacenia przez Niemcy 1 mld 700 mln zł za straty w szkolnictwie¹⁰⁹. Ponadto podano wykaz dzieł sztuki znajdujących się w zbiorach niemieckich, a mogących posłużyć jako zastaw¹¹⁰.

Przesłany do Londynu w I połowie 1942 r. referat pt. „Zagadnienie strat i odszkodowań kulturalnych” nieznacznie tylko precyzował wcześniejsze ustalenia. Składał się on z 4 rozdziałów: „Ogólne zasady odszkodowań za straty kulturalne”, „Nauka i szkoły akademickie”, „Szkolnictwo powszechne i średnie”, „Zbiory muzealne i zabytki”¹¹¹. We wszystkich częściach referatu podano szacunkowe sumy strat poniesionych do tej pory przez Polskę w danych dziedzinach. W przypadku zaistnienia możliwości pobrania odszkodowań, za zniszczone dzieła sztuki, autor referatu (prawdopodobnie S. Lorentz) proponował zastosowanie przeliczenia wartości poszczególnych obiektów, w cenach epoki, w której były tworzone – dla przykładu przeprowadził analizę kosztów przebudowania i wyposażenia Zamku Królewskiego w Warszawie, porównując je z cenami obrazów i rzeźb z XVIII w. Uznał jednak ten sposób za mocno niedoskonały i za najbardziej skuteczną

¹⁰⁶ Instrukcja...

¹⁰⁷ List. E. Czapskiego do MSZ z dn. 12 VI 1945 r., IPMS A. 11E/859.

¹⁰⁸ Uchwała RM z dn. 17 IV 1945 r., IPMS A. 21.1/55.

¹⁰⁹ AAN MPK 222.

¹¹⁰ Uwagi i projekty..., ss. 11-13.

¹¹¹ AAN VI 202/XII, t. 2, ss. 16-39a.

metodę odszkodowania uważał określenie całokształtu poniesionych strat i podania rodzaju odszkodowania, nie precyzując co ma być odszkodowaniem za co. Żądania polskie określono na 20 do 30% niemieckich zasobów muzealnych (wobec 50% strat polskich po 2,5 roku wojny). Polskie straty kulturalne zestawiono na 30 stronach referatu – zastrzegając się, że są one niepełne. Poza odszkodowaniami w naturze domagano się także 500 mln zł na cele odbudowy i restauracji zniszczonych budynków zabytkowych i pomników. Proponowano zabezpieczenie tej kwoty na tej połowie zbiorów muzeów w Dreźnie i Berlinie, których wydania Polsce nie przewidywano¹¹².

W przesłanym tą samą pocztą referacie pt. „Klauzule archiwalne dotyczące wydania przez Niemców archiwów i zabezpieczenia ich całości” stwierdzono konieczność wydania przez Niemców wszystkich dokumentów związanych z cedowanymi na rzecz Polski terytoriami, wydania dokumentów władz centralnych dotyczących tych ziem oraz zwrotu wywiezionych archiwów i odszkodowania za zniszczenia (np. pokrycie kosztów budowy nowego gmachu archiwalnego w Warszawie)¹¹³.

Następne opracowania na temat strat kulturalnych DLSW przesłał do Londynu w maju 1942 r. Spośród 26 referatów sprowadzających za 2,5 roku wojny, kultury dotyczyło 9 – tylko w referacie „Sztuki plastyczne w czasie wojny” zamieszczono postulaty odszkodowawcze¹¹⁴. Domagano się w sumie odszkodowań na kwotę 59 mln 180 tys. zł.

W następnych latach postulaty wysuwane przez DR nie uległy zasadniczym zmianom. Relacjonując swoją rozmowę z kierownictwem DLSW, Marek Celt podkreślał konieczność oddzielenia strat kulturalnych od majątkowych i zapłacenia przez Niemcy zarówno za straty materialne, jak i niematerialne, choć mogą oni zrobić to tylko materialnie. Stwierdził on m.in.: „Aby choć w części wyrównać brak fachowych sił (...) materialne wyposażenie kultury musi być znacznie lepsze i mocniejsze niż przed wojną (...). Wszystko to musimy otrzymać od Niemców w większej ilości aniżeli oni nam zniszczyli (...). Taka jest opinia wszystkich, nawet ludzi najwyższej miary (np. trzech rektorów wyższych uczelni, dyrektora Muzeum Narodowego)”¹¹⁵. Takie same stwierdzenia zawierało pochodzące z tego samego okresu „Sprawozdanie z działalności DLSW”¹¹⁶.

24 III 1944 r. wysłano do Londynu obszerne opracowanie pt. „Straty kultury” – stało się ono podstawą wydanego w końcu 1944 r. w Londynie, pod redakcją K. Estreichera, katalogu strat polskiej kultury¹¹⁷.

Uwieńczeniem prac MPK nad zagadnieniem odszkodowań kulturalnych był opracowany przez Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych (BRSK) (powstałe na bazie RRSK) w listopadzie 1944 r. „Projekt tez w sprawie

¹¹² Zagadnienie strat..., cz. IV.

¹¹³ AAN VI 202/XII, t. 2, ss. 38-39a.

¹¹⁴ Spis ważniejszych przesyłek wysłanych przez DL (nadesłany z kraju), IPMS A.21.1/42; Sztuki plastyczne w czasie wojny, IPMS A.9.III.2c/14.

¹¹⁵ M. Celt, Sprawozdanie...

¹¹⁶ Sprawozdanie z działalności DL i obecny stan prac, AAN MPK 208, ss. 25-26.

¹¹⁷ AAN VI 202/I-51 – fragmenty tego opracowania opublikowano w zbiorze *Walka o dobra kultury...* t. 2, K. Estreicher, *Cultural losses of Poland. Index of polish cultural losses during the german occupation 39-44*. London 1944, polski tekst AAN MPK 207.

odszkodowań i rewindykacji kulturalnych od Niemiec¹¹⁸. We wstępie do „Tez...” stwierdzono m.in., że istnieje możliwość uzyskania daleko idących odszkodowań kulturalnych, gdyż hasło zwrotu zrabowanych dóbr i odszkodowań kulturalnych jest chętnie przyjmowane na zachodzie, o ile jest fachowo i rzeczowo opracowane i poparte dowodami¹¹⁹. Straty w dziedzinie kultury podzielono na: personalne, wychowawcze, w budynkach instytucji kulturalnych, inwentarzu, nieruchomościach historyczno-kulturalnych, archiwalne, biblioteczne i artystyczne. Poza przywróceniem zrabowanych dóbr, straty te mogły być zwrócone w pieniądzu, usługach albo w przedmiotach zastępczych o tej samej wartości. Odszkodowania w pieniądzu przewidywano m.in. za straty personalne i wychowawcze oraz za te straty w budynkach i przedmiotach, które nie miały charakteru indywidualnego. Pozostałe odszkodowania miały najpierw zostać poddane postępowaniu rewindykacyjnemu¹²⁰.

Na pierwsze miejsce wysunięto przede wszystkim odszkodowania w naturze, dzieląc je na: odszkodowania *in specie* (zwrot tego samego przedmiotu) oraz *in genere* (zwrot przedmiotu tego samego rodzaju). Odszkodowań w pieniądzu żądano także dla rodzin zamordowanych twórców kultury i sztuki, podkreślając jednak, że nie należy forsować ich zbyt mocno, aby nie osłabić stanowiska w sprawie odszkodowań w naturze¹²¹.

Zaznaczając negatywne doświadczenia z realizacji postanowień w sprawie rewindykacji, zawartych w Traktacie Ryskim, opracowano następujące metody postępowania rewindykacyjnego: zasadę zastawów, przesłuchiwanie osób zamieszanych w rabunki, wykluczenie odszkodowań pieniężnych, ograniczenie handlu ruchomościami stanowiącymi przedmiot rewindykacji, uzyskanie zamiast zniszczonych dzieł sztuki odszkodowań w naturze o podobnym rodzaju i wartości¹²².

Odszkodowania pieniężne przewidywano tylko dla wdów i sierot po zmarłych i zamordowanych artystach, uczonych czy pisarzach. Dla wyrównania strat wychowawczych proponowano zamknięcie na kilka lat niemieckich instytucji naukowych (*sic!*) – zaznaczając, że otwarte wysunięcie tego postulatu mogłoby zaszkodzić Polsce. Postulowano także, aby niemieckie instytucje naukowe, jak również uczeni i studenci nie otrzymywali zasiłków, stypendiów itp. z instytucji międzynarodowych przez dłuższy czas. Żądano także przekazania Polsce wyposażenia jednego uniwersytetu niemieckiego¹²³. Za straty w budynkach szkół i instytucji naukowych żądano odszkodowania w postaci gotówki oraz urządzeń dla przemysłu budowlanego, które pozwoliłoby na szybką ich odbudowę¹²⁴. Za straty w inwentarzu naukowym żądano m.in. zastąpienia zniszczonych przedmiotów nowymi oraz wypłacenie odszkodowań za przyrządy używane w czasie wojny w wysokości 10% wartości za każdy rok¹²⁵. Za jedyną formę odszkodowań kulturalnych uważano rewindykację

¹¹⁸ AAN MPK 222.

¹¹⁹ Projekt..., s. 1.

¹²⁰ Projekt..., ss. 2-4.

¹²¹ Projekt..., s. 5.

¹²² Projekt..., s. 7.

¹²³ Projekt..., s. 8.

¹²⁴ Projekt..., ss. 8-9.

¹²⁵ Projekt..., s. 9.

– postulowano m.in. pobranie w zamian za zniszczone dokumenty archiwaliów niemieckich dotyczących Polski¹²⁶. Odszkodowania biblioteczne podzielono na dwie części:

– odszkodowania za książki mogące być zastąpione nowymi książkami – w postaci świadczeń – np. druku polskich książek w Niemczech lub dostarczenia papieru czy maszyn drukarskich,

– odszkodowania za biblioteki naukowe, publiczne, kolekcje cennych druków itp. – poprzez zastąpienie ich innymi książkami o podobnej wartości i treści¹²⁷. Odszkodowania za straty artystyczne podzielono na: odszkodowania w pieniądzu lub narzędziach pracy za zniszczenia pracowni artystycznych itp. oraz odszkodowania wymagające postępowania rewindykacyjnego¹²⁸.

Opracowane przez BRSK MPK i DK DOKiS DR materiały zostały prawie w całości wykorzystane przy odnajdywaniu i ratowaniu zrabowanych zabytków, zarówno bowiem K. Estreicher, jak i S. Lorentz rozpoczęli zaraz po klęsce Niemiec organizowanie poszukiwań, wykorzystując zgromadzone w czasie wojny informacje i opracowane materiały. Był to jedyny dział prac MPK i DR, który chociaż w części został wykorzystany.

Trudno jest ocenić całość wysiłku Rządu Polskiego na Emigracji i jego Delegatury w Kraju, nawet w tak wąskiej dziedzinie, jaką są odszkodowania wojenne. Wiele opracowań i inicjatyw (szczególnie opracowywanych i podejmowanych w podziemiu) nie zachowało się w archiwach, prac podejmowanych w innych ośrodkach (m.in. w stowarzyszeniach twórczych, innych resortach oraz przez publicystów i polityków) nie pozwolił zamieścić zakres tego artykułu.

Na kształtowanie się koncepcji odszkodowań największy wpływ wywarły poglądy prof. Adama Pragiera. Przyjęta pod jego wpływem koncepcja odszkodowania nie za konkretne straty, lecz wyrównania za ich pomocą dysproporcji dzielących Polskę i Niemcy w dziedzinie gospodarki, jako jednej z przyczyn agresji i środka do zapobieżenia jej w przyszłości oraz pobrania odszkodowań przede wszystkim w naturze została także przyjęta przez Sprzymierzonych po zakończeniu wojny.

Po dość długim okresie prac wstępnych MPK wypracowało spójną koncepcję odszkodowań i przygotowało szczegółowe listy potrzebnych urządzeń i materiałów zdążając z zakończeniem prac na okres ostatecznych rozstrzygnięć tej kwestii przez Wielką Trójkę. Niekorzystna dla Polski sytuacja międzynarodowa i układ sił politycznych sprawił, że dorobek MPK i DR nie mógł zostać wykorzystany zgodnie z jego przeznaczeniem podczas i po zakończeniu konferencji pokojowej. Jedyne dziedziny, w której dorobek MPK i DR został choć częściowo wykorzystany były rewindykacje kulturalne.

Wielkość wysiłku często anonimowych polityków, urzędników i działaczy gospodarczych włożona od samego początku wojny w przygotowanie podstaw pod powojenny rozwój Polski jest, moim zdaniem, imponująca i warta szerszej niż dotychczas popularyzacji.

TADEUSZ P. RUTKOWSKI

¹²⁶ Projekt..., s. 10.

¹²⁷ Projekt..., s. 11.

¹²⁸ Projekt..., ss. 11-12.